

Nigol Andresen ja Eesti raamatukogud sõjajärgsel ajal

Piret Lotman

■ 13. septembril 1940 kinnitas hariduse rahvakomissar Nigol Andresen kõrvaldamisele kuuluvate raamatute nimestiku nr. 3. Nimekirja koostanud komisjoni kuulus tuntud Eesti haritlasi – August Alle (komisjoni juhataja), Aleksander Sibul, Paul Rummo, Karl Taev.¹ Poliitiliselt kahjuliku kirjanduse kõrvaldamise komisjon keelas 1550 teost, neist eestikeelseid 902, venekeelseid 507 ja muukeelseid 141. Samuti keelati 20 autori kõik teosed ning Kaitseliidu, naiste, noorsoo ja “teiste fašistlikku tüüpi organisatsioonide” ajakirjad.² On raske öelda, mis sundis haritud inimesi sedalaadi koostööks okupatsioonivõimuga. Eero Medijainen oletab, et komisjon püüdis tegelikult raamatukogusid kaitsta, sest vaevalt keegi komisjoni liikmeist tundis eesti kultuuri vastu viha.³

Küllap olid igal ajal komisjonis osalemiseks omad motiivid. Välistatud pole seegi, et nad pidasid raamatute tsenseerimist vajalikuks. Rahvakomissar Nigol Andresen käsitles keelatud kirjanduse teemat sama aasta 4. oktoobril peetud loengus Jaan Tombi nimelises klubis: “Nii tuleb ka tähendada Eesti kirjanduse kohta, et ka selle tähtsam osa jääb ka sotsialistlikus ühiskonnas ning ainult väike osa tuleb kõrvaldamisele. Ilukirjanduse teatud osa esimestel aegadel jääb siiski enam-

vähem kõrvaldamata. Mida on aga tarvilik kõrvaldada, see ka kõrvaldatakse. Esmajärjekorras kõrvaldatakse muidugi need teosed, mille tendents on ilmselt Nõukogude korra vastane ja seda on ka juba tehtud. Ma nimetan siin Gailit’it. Ta on kirjutanud pühapäeva lood pealkirja all “Isade maa”, mida on pentsik lugeda. [– – –] Niisugune raamat peaks minema sinna, kust ta enam tagasi ei tuleks. Analoožilist on kirjutanud ka Kärner. Ta on revolutsiooniline kirjanik, keda me kõik austame ja tunnustame, aga üks tema romaane, mida ta laskis seanahka kõita ja mille eest ta sai 3000 krooni. See on “Tõusev rahvas”. See romaan on huvitav juba ajaloolisest seisukohast, kuna seal on kujutatud 1905. aasta liikumist, mida me kõik tunneme. Aga 1905. a. on seal täiesti pitsi pandud. [– – –] Selles teoses esineb ainult üks kangelane. See on Konstantin Päts. Selle teose järgi tegi Päts 1905. aasta revolutsiooni ja viis Eesti rahva vastu vabadusele. Kes on vähegi tundma õppinud ajalugu, see teab, et tolal ajal oli ilmas juba ka teisi inimesi. See on ajaloo võltsimine, kui kirjeldatakse ainult ühe isiku tegevust, kelle võitude taha jäävad varju kõik teised isikud. [– – –] Vaatleksime veel teisi isikuid, näiteks Koidula luuletusi. Me ei saaks nendesse luuletustesse otsekohe selliselt suhtuda, et me oleme Koidula luulest üle kasvanud. Ei saa salata, et Koidula luule on väga kõrge. Kurioosumina olgu aga märgitud, et Koidula luule jõuab kõige kõrgemale siis, kui ta räägib meile vastuvõtmatuist asjadest, näiteks kus ta kõneleb “õitsvast Eesti rajast” ja “au Aleksandrile igavesti”. Kui teie analüüsite Koidula luuletusi, siis leiage nendes Eesti poeetika kõrgemaid saavutusi, võtke näiteks kasvõi luuletus “Mu isamaa mind oli matnud”, kus on sageli mindud allegooriasse ning kus ei suuda leida ühtki ülesehitamisviga, kuid ometi tuleb meil Koidula luuletused kõrvale jätta väga lihtsal põhjusel. Koidula luuletusi võidakse labastada sellega, et mahasurutud

¹ E. Medijainen. Esimene nõukogude võimu aasta Eesti raamatukogudes. – Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised II. Tsensor Eesti raamatukogus, lk. 23–51, siin l. 30–33.

² ERA, f. R-14, n.1, s. 912. Poliithariduse osakond ja temale alluvate asutuste töökavad ja tegevuse aruanded. l.5. Autori kirjaviisi muutmata.

³ E. Medijainen. Esimene nõukogude võimu aasta Eesti raamatukogudes, lk. 33.

kodanlus hakkaks neid kasutama oma huvides ning luuletusi kasutama ilma ajaloolise läbivalgustamiseta. Kui Koidula luuletusi aga ajalooliselt läbi valgustada, siis peavad need paratamatult kuuluma Eesti kirjanduse hulka. Puudub aga ajalooline läbivalgustus, siis võidakse Koidulat degradeerida kõige harilikumaks kontrrevolutsionääriks ja seda ei ole vaja. [– – –] Ilukirjandus on asi, mis tuleb võimalikult suure intensiivsusega rahva sekka viia. Kirjaoskust meil on. Iga inimene tunneb meil tähti. Töötav rahvas võib hakata endisest suurema hoolega ilukirjandust lugema ja kindel on see, et ilukirjandust on meil võimalik rakendada ka otseseks teaduse kasutamiseks. Ilukirjanduse abil, võin teile kinnitada, on võimalik agitatsiooni teostada palju tõhusamalt kui vastavate teoreetiliste raamatute abil.”⁴

Kuid just Nigol Andreseni kohta pädeb Medijaineni väide tööpoolest. Sõjajärgsel ajal Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjana ja 13. juulist 1946 kuni 11. augustini 1949 ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitjana⁵ töötanud Nigol Andresen mitte üksnes ei püüdnud Eesti raamatukogusid kaitsta, vaid kaitseski. Seda vaikselt, millest kuigi palju kirjalikke jälgi ei jäänud.

Sõjaajal okupatsiooniaastal hävitati oluline osa eestikeelsetest trükistest ja likvideeriti asutuste raamatukogusid. Rahva- ja teadusraamatukogudes hakati nõukogulikkusüsteemi järjekindlalt rakendama alles Eesti taasokupatsioonil. Endise Riigiraamatukogu baasil asutati Eesti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu ülesandega levitada Eesti raamatukogudes nõukogulikkusideoloogiat ning juhtida ja kontrollida üleliidulise raamatukogunduspraktika elluviimist.

Nii lihtsate sõnadega võime neid sündmusi kujutada tagantjärele. Võib oletada, et kibe tegelikkus koorus välja kirevast ideedest, ideaalidest, kujutlustest ja ambitsioonidest põiminguks, mis kannustas Helene Johani

Nigol Andresen 1947. aastal. Foto: Viktor Salmre. Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 4, n. 3, s. 300, foto 2.

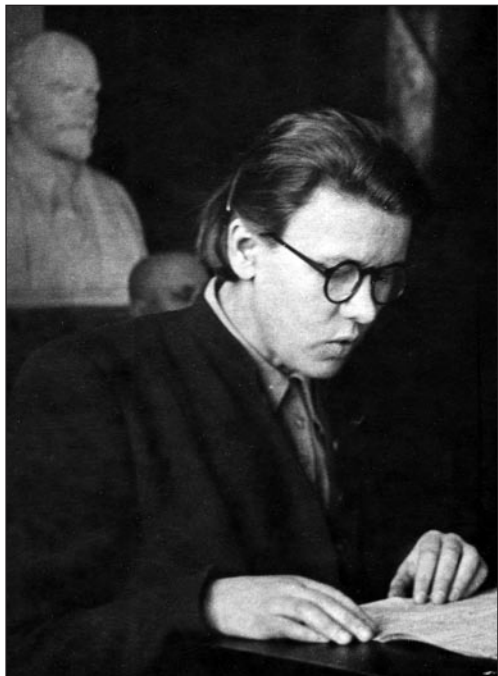
1944. aasta kevadel Leningradis vastu võtma Riikliku Raamatukogu direktori ametit. Kindlasti oli Helene Johani Eesti-kesksest teadusraamatukogust oma visioon, võib-olla midagi Moskva Riikliku Avaliku Raamatukogu või Leningradi Saltõkov-Štšedrini raamatukogu taolist, millest ta oli vaimustunud juba sõjaajal.⁶ Iseseisvusajal aktiivse raamatukogundustegelaseks silma paistnud Helene Johani projitseeris Eesti raamatukogundusmaastikule ettekujutuse, mida ta hästi tundis.

Riikliku Raamatukogu nimetus anti endisele Riigiraamatukogule, mille raamatuvaramu polnud aga mõeldud nõukogude lugejale. Kahtlemata teadis Johani, et talle alluval “vabariigi kesksel teadusraamatukogul” on põhimäärus ja direktor, kuid puuduvad raamatud. Kevadel ja suve jooksul õnnestus Johanil Leningradi ja Moskvasse evakueeritud Eesti

⁴ ERA, f. R-40, n.1, s.7. Nigol Andreseni poolt peetud kõned ja loengute tekstid, l. 22–26.

⁵ ERA, f. R-3, n. 3, s. 523, s. 524, s. 1467.

⁶ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 30, n.1, s. 42, l. 17–18p. Helene Johani kirjad Andrus Johanile Leningradist ja Moskvast 30. ja 31. mail 1937.

Helene Johani 1947. aasta veebruaris ENSV Ülemnõukogu saadikuna kõnet pidamas, f. 24, n. 1, s. 416, foto 1.

haridustöötajate abiga hankida nende linna- de raamatukogudest ja kauplustest Riikliku Raamatukogu jaoks ligi 100 000 raamatut.⁷

Endise Riigiraamatukogu kirjandusest kuulus erandina Riikliku Raamatukogu fondide struktuuri vaid arhiivkogu. Vana raamatut hindas Johani kõrgelt. Direktori korraldusega nr.1 jaotati raamatuvaramu (mille tuumiku moodustasid Moskvast ja Leningradist toodud trükised) kümneks fondiks, mille seas olid ka “kõiki eestikeelseid, muukeelseid Eestis ilmunud ja muukeelseid eesti rahva ja Eestimaa kohta käivaid trüki- seid säilitav” arhiivifond ning käsikirjade ja rareteetide kogu.⁸

1945. aasta tööplan nägi ette arhiivkogu suurendamise 5000 köite võrra, sest endi-

sed fondid sisaldavat eesti trükiste üldarvust vaevalt ühe kolmandiku. Viie aasta plaanis (1946–1950) kavandati arhiivkogu täiendamist 20 000 köitega.⁹

Johani esialgne kava Riiklikule Raamatukogule ammandava arhiivkogu hankimiseks oli palju lihtsam – nimelt muuta Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu Riikliku Raamatukogu filiaaliks. Johani ise on mäletanud neid sündmusi sellisel: “Taotlesime [algselt olnud “taotlesin” – P. L.] rahvusraamatukogu loomist. Meie [algselt “minu” – P. L.] sellekohane ettepanek saadeti Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kaudu Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogule. Oktoobris 1944 antigi Vabariiklikule Raamatukogule Riikliku Avaliku Raamatukogu (RAR) nimetus, mis oma tähenduselt ongi rahvusraamatukogu. Siis kerkis päevakorda küsimus, kuidas toimida Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukoguga, et tunnustada ka seda avalikult kui rahvusraamatukogu. Kavandasime ühise rahvusraamatukogu – Tallinnas Riiklik Avalik Raamatukogu ja Tartus selle filiaal – Eesti Rahva Arhiivraamatukogu iseseisva asutusena. Kahjuks filiaali fikseerimine ei läinud läbi põhiliselt kirjandusloolase Mart Lepiku vastuseisu tõttu, kes oli tollal Riikliku Kirjandusmuuseumi direktor.”¹⁰

Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu viimise kohta Riikliku Raamatukogu alluvusse on olemas ka 25. augustist 1944 pärinev Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus.¹¹ 1944. aasta novembris kirjutas Helene Johani ERM Arhiivraamatukogust juba kui Riikliku Raamatukogu filiaal: “Asendama- tuks väärtuseks raamatukultuuri alal oli endine E.R.M. Arhiivraamatukogu, mis ainukese rahvusraamatukoguna sisaldab kõige täieliku- ma kogu eesti raamatutest. Selle raamatuko- gu tegevus taastatakse Vabariikliku Raama-

⁷ P. Lotman. Parlamendiraamatukogust Rahvusraamatukoguks II. Eesti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu 1940–1953. Tallinn, 1993, lk. 37–40.

⁸ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 1, n. 2, s. 5. Direktori korraldused raamatukogu töö küsimustes. Detsember 1945, l. 1–2.

⁹ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 1, n. 2, s. 6. Koosolekute ja nõupidamiste protokollid koos lisadega 1945. l. 2, 10–12, 17–18.

¹⁰ Eesti Rahvusraamatukogu, f. 24, n. 1, s. 18, H. Johani autobiograafia “Elu seitseaastakud” 1.–3. osa, lk. 2–3.

¹¹ ERA, f. R-14, n. 3- I, s. 1, l. 24.

tukogu filiaalina. Bibliograafia-asutuste töö viiakse endisest palju laiemale alusele.”¹²

Nagu Helene Mugasto-Johani (sündinud Monstrum), nii oli ka Mart Lepik pärit Rakverest. Helene Johani oli lõpetanud 1923. aastal Rakvere Linna Tütarlaste Gümnaasiumi, Mart Lepik kaks aastat varem poeglaste oma. Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnaski õppisid nad samu aineid – etnograafiat, rahvaluulet ning eesti ja üldist kirjandust. Omavahel nad vaevalt suhtlesid – Johani käsikirjalistes mälestustes mainitakse Mart Lepiku nime ainsal korral seoses konfliktiga Arhiivraamatukogu pärast.

Mart Lepik oli 1930. aastast kuni Eesti okupeerimiseni Õpetatud Eesti Seltsis töötades saanud rikkaliku arhiivitöö kogemuse. Lisaks Eesti raamatukogudele ja arhiividele, eriti kirjute arhiividele töötas ta ka Riia ja Vilniuse arhiivides, Krakowis asuvas *Bibliotheca Societatis Jesu Poloniae*’s ja *Bibliotheca Jagellonica*’s, samuti Praha *Klementinum*’is ning Dresdeni, Leipzigi, Torgau, Erfurti, Hasselfelde, Wernigerode, Harzburgi, Wolffenbütteli, Halberstadt, Magdeburgi ja Berliini raamatukogudes ja arhiivides.¹³

1940. aastal valiti ta Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhatajaks ja sama aasta septembris, kui Eesti Rahva Muuseum jaotati Etnograafiamuuseumiks ja Kirjandusmuuseumiks, viimase direktoriks. Saksa okupatsiooni ajal oli Mart Lepik muuseumi käsikirjade osakonna juhataja. 1944. aasta aprillis viis ta osa arhiivist Konguta vallas asuvasse Aru mõisa.¹⁴ Peeter Oleski andmeil hakkas Nigol Andresen Eestisse jäänud humanitaare ja vaimuinimesi otsima kohe, kui Nõukogude väed Võrru jõudsid. Mart Lepiku leidis ta Tartumaalt Aru mõisa keldrist ning 1944. aasta septembris ennistati Lepik Kirjandusmuuseumi direktoriks.¹⁵

Vaevalt suutnuks Mart Lepik poliitilist mõjuvõimu omava inimese kaasabita, kelleks

Mart Lepik (paremal) uurijatega Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas 1949. aastal. Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust. EKLA, A-192:287

töenäoliselt oligi Nigol Andresen, Arhiivraamatukogu päasta. Ka on Helene Johani süüdistanud just Nigol Andresenit selles, et tal ei õnnestunud arhiivkogu oma valdusesse saada.¹⁶ Peeter Oleski arvates lahendati see küsimus Tartu huvides kas telefoni teel või käis Lepik Tallinnas ning kirjalikke allikaid ei saagi siin olla.

1945. aasta 20. veebruaril arreteeriti Mart Lepik süüdistatuna põrandaaluses tegevuses Saksa okupatsiooni ajal ning kontrrevolutsioonilise sisuga lendlehtede kogumises ja säilitamises muuseumi arhiivis.¹⁷ Sama aasta maist on pärit muuseumide sektori juhataja E. Pavlova korraldus eraldada Riikliku Kirjandusmuuseumi raamatukogust kogu Saksa okupatsiooni aegne või välismaal samal ajal ilmunud kirjandus, mis pole muuseumi tööks otseselt vajalik, samuti Riikliku Kirjandusmuuseumi käsikirjadekogust kõik käsikirjad, mis pole Kirjandusmuuseumile vajalikud või sisaldavad reaktioonilist ja nõukogudevastast materjali, moodustada nendest erifond, sulgeda see erakappi, lukustada, kinni pitseerida, teha selle kohta akt ning saata see Hariduse Rah-

¹² H. Mugasto-Johani. Taastagem Tartu varasalved. – Uus Postimees 29.11.1944, nr. 51, lk. 2.

¹³ EKM, f. 169, m. 369:8. EKLA juhataja vakantsile kohale kandideerijate materjalid. 1940, l.1–2.

¹⁴ ERAF, f. 130, n. 1, s. 2708. l. 1.

¹⁵ Peeter Oleski kirjust autorile. Olen tänulik Sirje ja Peeter Oleskile abi eest.

¹⁶ Helene Johani suuliselt autorile 1985. aasta maikuus.

¹⁷ ERAF, f. 130, n. 1, s. 2708. l. 1–82.

vakomissariaadile Tallinna.¹⁸ Põhiosas suudeti arhiivkogu siiski säilitada. 1946. aastal liideti Kirjandusmuuseum Teaduste Akadeemiaga, mis andis talle ka erihoiu-osakonna asutamise õiguse. Glavlit'i tegevuse tagajärjel lõhuti küll juba väljakujunenud terviklikud fondid, kuid raamatukogu töötajad suutsid hoida ära halvima – otsene raamatute kaotus oli väike.¹⁹

Milline võinuks olla arhiivraamatukogu käekäik Riikliku Raamatukogu filiaalina, võib vaid oletada, jälgides Riikliku Raamatukogu enda arhiivkogu hääbumist või Tallinna Keskraamatukogu arhiivkogu lõhkumise ja valdavalt Riiklikule Raamatukogule loovutamise lugu.

Ka Tallinna raamatuvarede jagamise küsimuses tekkis vastasseis Helene Johani ja Nigol Andreseni vahel. Nigol Andreseniga kohtus Helene Johani esmakordselt Rakvere gümnaasiumis, kus “noor, seminarist tulnud, väga vaimukas ja erudeeritud” ning õpilaste kirjanduslikule maitsele suurt mõju omav Andresen õpetas talle eesti keelt.²⁰ Põgusalt mainib Johani Andresenit ka käsikirjalises mälestusteraamatus “Inimesi ja sündmusi”.²¹ Ehk liigagi põgusalt, kui teada, et mõlemat Virumaalt pärit haritlast pidanuksid ühendama sotsialismiideed ja hilisem poliitiline karjäär okupeeritud Eestis.

Kuid vähemalt nende mälestuste kirjutamise ajaks oli lahutavat rohkem kui ühendavat. Helene Johani sõjajärgsest ajast säilinud märkmikes esinevad aeg-ajalt napid sissekan- ded – “Andreseni jutul”.²²

1946. aasta algul kõneles Riikliku Raamatukogu direktriis töötajate nõupidamisel kahest probleemist – suutmatusest raamatukogu kiiresti kasvavaid fonde läbi töötada ja vajadusest kaitsta Eesti kultuurivarasid.²³ Selles kontekstis tekib kaks küsimust. Millisest allikast oli Riiklikul Raamatukogul võimalik nii suures mahus koguda okupatsioonieelset trükist ja kelle eest tuli kaitsta kultuurivarasid? Vastus mõlemale küsimusele peitub Johani kahes 1946. aasta veebruaris kirjutatud kirjas EK(b)P Keskkomitee I sekretärile Nikolai Karotammele, mille sisuks on arreteeritutele, küüditatutele ja sõjapõgenikele kuulunud raamatute saatuse: “Kõneluses Teiega 22. veebruaril puudutasin teiste küsimuste seas ka ENSV Riikliku Avaliku Raamatukogu fondide küsimust, kusjuures üheks põhiliseks täiendamise aluseks on riiklikud fondid, mis üleliidulise määrase ja teiste Liiduvabariikide praktika kohaselt tulevad automaatselt üle riiklikele raamatukogudele. RKN-i poolt määratud komisjoni töötulemused riiklike raamatufondide sorteerimisel on järgmised: Sm. Kilvitsa²⁴

¹⁸ ERAF, f. 130, n. 1, s. 2708. l. 76.

¹⁹ H. Kangust. Erihoid Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus 1940.–1950. aastatel. – Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu Aastaraamat 1997. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1998, lk. 52–67.

²⁰ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 24, n. 1, s. 18, H. Johani autobiograafia “Elu seitseaastakud” 1.–3. osa, l. 33.

²¹ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 24, n. 1, s. 126, H. Mugasto-Johani artiklite valikukogu “Inimesi ja sündmusi” käsikirja I köide, l. 27–28.

²² Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 24, n. 1, s. 31. H. Johani päevikud.

²³ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 1, n. 2, s. 13. Koosolekute ja nõupidamiste protokollid koos lisadega 1946, l. 5–6.

²⁴ Linda Reisenbuk, abielludes Kilvits, sünd. 3. septembril 1905. a. Räpinas kooliõpetajate tütre. 1924. a. astus Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonda, kus õppis neli ja pool aastat romaani, inglise ja ladina filoloogiat. 1929. a. jaanuaris lõpetas Tartu Ülikooli filosoofiamagistri kraadiga. 1.02.1930 kuni 14.09.1940 oli Eesti Vabariigi Välisministeeriumi, seejärel Hariduse Rahvakomissariaadi tõlk (ERA, f. 957, n. 8, s. 1741, l. 1p.–2. Kilvits Linda teenistuskirj). Karl Säre toimikust (pole säilinud) pärineb teade, et kui sakslased vallutasid Tallinna, peitis Säre end Linda Kilvitsa korteris Väike-Ameerika tänaval. (JUPO kartoteegikaart Eesti Riigiarhiivis, millele osutamise eest tänan Jüri Tamme). Veel on teada, et 1955. a. ütles Kilvits lahti Nigol Andreseni vastu antud tunnistustest ülekuulamisel 1951. a. oktoobris. Süüdistused olnud fabritseeritud ning tema kallal olevat kasutatud füüsilist vägivalda. Andresenit olevat ta tundnud juba hulk aastaid, kuid mingeid natsionalistlikku laadi sidemeid polevat neil olnud ning nõukogudevastast kirjandust polevat Andresen talle andnud. (ERAF, f. 1, n. 7, s. 317, l. 242). Linda Kilvits ise viibis vangilaagris Irkutski oblastis Taišetis. (Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 3, Tallinn, 2005, l. 437) Surnud 17.06.1999 Tallinnas, maetud Helme kalmistule (andmed Helje Riiveselt Anne Ainzi vahendusel).

korraldusega on annulleeritud ametlik otsus, et esimese valiku saab ENSV RAR. Kui üldine sorteerimine sisu ja keelte järgi läbi viidi, siis tuli sm. Kilvits isiklikult ja valis välja kõige paremad raamatud nii oma sisuväärtuse kui ka kõite poolest. Korjas välja kõik kirjanduse klassikud (Byron, Dickens, Goethe, Rousseau, Strindberg, Horatius, Shakespeare ja teised), ajaloolised uurimused, kirjanduse ajalugu ja kogu eesti ilukirjandus. Nii on Linna Raamatukogu laost, kus asusid riiklikud raamatufondid, toodud RKN-i autoga raamatuid viiel korral, kuid aktsioon jätkub. Esmaspäeval, 25. veebruaril toodi ka väga palju keelatud kirjandust (Hitler, Rosenberg, "Vabadussõja" materjalid jne.) Üldiselt on ära toodud just see osa, mille järgi on äärmiselt suur vajadus ja mis leidis ainult ühes eksemplaris. Palun Teilt tõsisest toetust ja abi, et riiklikest fondidest viidud raamatud saaksid suunatud avalikuks kasutamiseks."²⁵

"ENSV RKN ja ÜK(b)P KK määruse kohaselt konfiskeeritud ja peremeheta varandustega korterites maha jäänud raamatud kuuluvad avalikele raamatukogudele. Kui 1944. a. oktoobris peale Tallinna vabastamist kooskõlastatult Tallinna Linna Rahandusosakonnaga RAR alustas peremeheta korteristest raamatute äratoomist, siis sm. Andresen astus sellele aktsioonile isiklikult vahele ja keelas raamatute andmise RAR-le. Tema korralduse järgi tuli raamatud viia Tallinna Keskraamatukokku ja seda tööd võisid juhtida Tallinna Hariduse Rahvakomissariaadi Raamatukogu sektori inspektor sm. Eljari ja Tallinna Keskraamatukogu juhataja sm. Sibul. Tegelik elu aga näitas, et nimetatud isikud ei tulnud toime selle tööga, tekkisid raskused tööjõu ja transpordiga. Linna rahandusosakond kui riiklike varanduste peremees, suhtus ülesandesse ka endiselt ja saatis kõik aktid meile raamatute äratoomiseks. Tegelik elu kujundas loomuliku olukorra ja meie lugesimegi sm. Andreseni vahelesegamistele hoolimata ennast eesõigustatud peremehes ja kogu aeg süstemaatiliselt jätkasime tööd. Vahepeal oli neist fondidest huvitatud

ka sm. Perov, sest need on kinnised fondid, kust ilma Glavliti loata ja kontrollita ei tohi midagi välja viia. Glavliti kaudu tegi siis sm. Perov korralduse Linna Raamatukogus asuvate riiklike raamatufondide laost võtmed anda minu kätte, kuna spetsfondi õigused on ainult Riiklikul Avalikul Raamatukogul. Möödunud aasta alul (1945) helistas sm. Andresen mulle ja märkis, et need raamatud, mis on kogutud Linna raamatukogu keldri, tulevad jagada eraisikuile, märkides muuseumis ega ma ometi mõtle, et need raamatud tuleb anda raamatukogule. Kuidas siis peavad töötama meie teadlased, näiteks Tarvel, Annist, kellel sõjaoludes raamatud hävinenud. Ma rääkisin sellest sm. Dmitrijevi ja tema väga imestas meie kultuuriala kõige kõrgema juhi suhtumist, kuid lohutas mind, et siin ei tule midagi karta, ega vägisi teie käest ei saa ära võtta. Käesoleva aasta veebruaris avaldas ENSV RKN korralduse, kus määrati erikomisjon raamatute jagamiseks. Komisjoni esimees sm. Eljari (kultuurhariduslike Asutiste Komitee raamatukogu osakonna inspektor), asetäitja sm. Nael (Riikliku Ajaloo Muuseumi töötaja) ja komisjoni liikmeiks üks Linna Raamatukogu ja üks Riikliku Avaliku Raamatukogu esindaja. 5. veebruaril kutsuti kokku komisjon sm. Kilvitsa juurde (Hariduse ja kultuuri grupp). Sellel koosolekul deklareeris, et peremeheta kortereist saadud raamatud kuuluvad jagamisele nagu iga teinegi majakraam. Juhtisin tähelepanu sellele, et üleliidulise määruse järgi kuuluvad raamatud avalikele raamatukogudele. Nõupidamisel ametlikult siiski väideti, et RAR saab esimese valiku ja teises järjekorras teised raamatukogud. Samal nõupidamisel nõuti minu käest võtmed, mille ma komisjoni esimehele üle andsin. Seejuures ma juhtisin tähelepanu sellele, et fondid on kinnised ja raamatuid välja tuua võib ainult Glavliti loal. Mõni tund hiljem helistas Kilvits ja teatas, et tahab minuga isiklikult rääkida. Näitas mulle üht nimestikku, millele kirjut. – sisemise töö jaoks. Sisaldas isikute nimesid, kellele tegelikult tuleb komplekteerida

²⁵ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 24, n.1, s. 224, l. 2–2p.

raamatuid riiklikest fondidest. Ametlikult ei saanud sellest rääkida. Nimestikus olid loetletud alates Teiega kõik Keskkomitee sekretärid (peale Sazonovi), ja sm. Käbin, RKN esimees ja asetäitjad (peale Boitsovi), RKN Asjadevalitsusest sm. Borkman ja Maranik, siis veel sm. Kruus, sm. Vares, Tartust sm. Koort, Taev, Alttoa. Suuliselt ütles Kilvits, et siin võib tulla ka muudatusi. Üldse on tarvis moodustada 20 komplekti. Möödunud nädalal alustas Kilvits raamatute äraveoga. Kui RAR esindaja avaldas protesti ja julges väita, et esmajoones tuleb arvestada RAR huvidega, kust võib laenata raamatuid iga nõukogude töötaja, ägestus Kilvits ja soovitas tal heaga läbi saada. Sarnase talitusviisiga on rikutud kõigepealt üleliidulist määrust ja teiseks tõmmatud alla autoriteet meie juhtide vastu. Kas sm. Andresen sellega kaitseb meie riigi ja rahva huve, kui ta kultuurivara, mis on määratud üldiseks kasutamiseks, kõrvaldab isiklike ja kitsa ringi huvide.”²⁶

Helene Johani säilinud pabereis on nende sündmuste kohta vaid kaks nappi märkust: “21.02.1945 N. Andresen, Rahvakomissaride Nõukogu Esimehe asetäitja, väga ärritatud raamatute aktsiooni pärast.” Ja: “23.02.1945 Kilvits.”²⁷

Nigol Andreseni ametlik hinnang Riiklikule Raamatukogule on seevastu tunnustav: “Riigiraamatukogu suur töö on olnud pidurdatud ruumide puuduse tõttu. Kui on võimalust uude kultuurihoonesse paigutada osa raamatukogu fonde, eraldada seal lugemissaal ja ruum teaduslikele töölistele, võib raamatukogu praeguste kaardrite juures edukalt tööle asuda. Tallinnas 25. jaanuar 1946.”²⁸

Johani võitlus raamatute üldkasutatavuse eest tundub esmapilgul olevat demokraatlik,

koguni õilis. Paraku puudus neil sõnadel reaalne kate, mida asjaolusid tundvad inimesed mõistagi teadsid. Esiteks ei tulnud Riiklik Raamatukogu toime juba olemasoleva kirjandusegagi. Raamatukogu teenistujate üldkoosolekul 1948. aasta jaanuaris peetud kõnes tõdes Johani, et praeguse tempo juures kestaks olemasolevate fondide läbitöötamine sada aastat. Raamatute inventeerimist komplitseerisid nõukogulikud puhttehnilised nõuded, veel enam aga raamatute ideoloogiline kontrollimine.²⁹ Raamatukogus leiduv kirjandus polnud lugejale kättesaadav – tavallugejani jõudis vaevalt kümnendik kogu raamatufondist. Tagatud polnud ka raamatute säilimine – 1949. aastal raiuti näiteks Glavliti korraldusel puruks Preesi tänava kiriku leerisaalis hoitav Riikliku Raamatukogu võõrkeelse kirjanduse fond.³⁰

Eesti kultuuritraditsiooni alalhoidmise seisukohalt oli Andreseni otsus väga ettenägelik. Andreseni suhtumist iseloomustab seeigi tõik, et 1945. aasta mais, mil arreteeriti mitu Tallinna Ajaloomuuseumi töötajat, karistati Nigol Andresenit parteilise noomitusega, kuna ta ei olevat tegelenud muuseumi tööga ega selle kaardritega. Andresenit süüdistati ka selles, et Tartu ja Tallinna muuseumidest on leitud suur hulk profašistlikku ja kodanlik-natsionalistlikku kirjandust, plakateid, lendlehti jms., mida säilitati ettekäändel, et need on ajaloolised dokumendid. Leida Loone on kirjutanud seletuskirjas: “... nägin nõukogude võimu esimestel nädalatel, et kõikjal vedelevad okupatsiooniaja hinnalised arhiivimaterjalid. Informeerisin sellest Andresenit, ta kuulas mu ära ja ütles, et koguksin neid materjale edasi.”³¹

Andreseni parteiline karistus võeti maha 1948. aasta novembris. Kuid 1949. aasta ok-

²⁶ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 24, n.1, s. 224, l. 3—3p.

²⁷ Eesti Rahvusraamatukogu, f. 24, n.1, s. 30, H. Johani märkmed oma töödest ja tegemistest 1944–1951 ja 1961–1963, l. 13.

²⁸ *Ibid.*, s. 75–76.

²⁹ Eesti Rahvusraamatukogu arhiiv, f. 1, n. 2, s. 30. Koosolekute ja nõupidamiste protokollid koos lisadega 1948, l. 1p., 24–25.

³⁰ P. Lotman. Parlamendiraamatukogust Rahvusraamatukoguks II. – Eesti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu 1940–1953. Tallinn, 1993, lk. 76–78.

³¹ ERAF, f. 1, n. 7, s. 314, l. 60–61, 98.

toobris heideti ta parteist välja ja viis kuud hiljem arreteeriti, süüdistatuna selles, et “tema korteris elasid kodanlik-natsionalistliku bandiidigrupi noored”. Kodanlikku natsionalismi pandi süüks Andresenile endalegi. Raamatukogusid ega muuseumi tema süüasjas ei mainita.³²

On iseloomulik, et esitatavad süüdistused represseeritavatele olid enamasti fabritseeritud, faktid, millest võinuks kinni hakata, ei huvitanudki kedagi. Mart Lepiku (ning koos temaga August Palmi ja Rudolf Põldmäe) üle kohtumõistmine “põrandaaluse tegevuse eest Saksa okupatsiooni ajal” ei olnud anakronism, vaid 1945. aastal levinud praktika. Sama formuleeringu leiame ka näiteks Friedrich Puksoo, Siegfried Aaslava ja Elmar Salumaa protsessi toimikust.³³ Reaalne okupatsioonivõimu korralduste eiramine võis jääda aga tõsisema karistusega. 1950. aasta augustis vallandati Tallinna Keskraamatukogu direktor Aleksander Sibul, kelle teadmisel hoiti raamatukogu keldris varjul kümneid tuhandeid väärtuslikke köiteid, millest suur osa sisaldus Glavliti keelunimekirjades.³⁴ Rängemaid tagajärgi sel julgel teol aga polnud.

Nigol Andreseni süüdistamine kodanlikus natsionalismis on naeruväärne. Tema koostöö EK(b)P-ga algas 1935. aastal. 1940. aastal tegi ta koos Karl Särega riigipöördeks ettevalmistustöid Narvas, Rakveres ja kaevanduste piirkonnas. 21. juunil määrati Andresen J. Varse valitsuse välisministriks. Riigivolikogu liikmena kuulus ta delegatsiooni, kes käis Moskvas NSVL Ülemnõukogu istungil ettepanekut tegemas Eesti vastuvõtmiseks Nõukogude Liidu liikmeks.³⁵

Helene Johani võeti EK(b)P liikmekandidaadiks 1940. aasta augustis, liikmeks alles 1943. aastal Jaroslavlis. 1940. aasta juulis määrati ta Tartu koolivalituse juhatajaks ja linnavalitsuse liikmeks, 1941. aasta jaanuaris aga Tartu rahvahariduse osakonna juhatajaks.³⁶ Nii kirjutas kui ka kõnes kogu elu Nõukogude võimu ülistanud³⁷ Helene Johani (1993–1999) jõudis veel vanuigi, Eesti Vabariigi päevil, kujutada allikais fikseeritud fakte trükisõnas hoopis uues valguses ning näidata ennast mitte ainult Eesti raamatuvarade päästjana, vaid koguni Nõukogude võimu ohvrina. Dramaatilistes toonides kirjeldab ta oma kannatusi, mis päädisid valju noomitusega 16. märtsil 1954. a. Keskkomitee bürool.³⁸ 1990. aasta aprillis astus Johani kommunistlikust parteist välja.³⁹

On raske kujutleda, et Nigol Andresen (1899–1985) võinuks sel kombel hinnata ümber kogu oma elatud elu. Väärikus, mis avaldub vastutuse võtmises oma tegude eest, on küllap üks neid jooni, mille järgi võib eraldada ideelist kommunisti karjääriskommunistist. Pole teada, kas Nigol Andresen kunagi kellelegi rääkiski, et tänu temale pääses hävingust eesti trükiste kõige täielikum kogu.

Piret Lotman

1950

Lõpetanud Tartu ülikooli 1977. Magistrikraad raamatukogunduses 1997. Rahvusraamatukogu vanemteadur. Uurimisvaldkond: 17. sajandi vaimulik kirjandus.

³² ERAF, f. 1, n. 7, s. 316. l. 19–24.

³³ P. Lotman. Friedrich Puksoo süüasi. – Raamatukogu 1992, nr. 3, lk. 16–19; nr. 4, lk. 16–17; 1993, nr. 1, lk. 34.

³⁴ Astrea Sibul. Lehekülgi mäluraamatust. – <http://www.videvik.ee/485/malu5.html>

³⁵ ERAF, f. 1, n. 6, s. 126. Toimik. Andresen, Nigol, Gustavi pg., l. 13–13p.

³⁶ P. Lotman. Parlamendiraamatukogust..., l. 34.

³⁷ Helene Johani. Personaalnimestik. Valik Elukäigu daatumeist. Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, Tallinn, 1998.

³⁸ H. Mugasto-Johani. Rahvusraamatukogu eellood. Trükiallikate ja mälestuste põhjal kuni 1953. aastani. Tallinn, 1996, Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, lk. 34.

³⁹ Helene Johani. Personaalnimestik, lk. 6.